

**TOHIR MALIKNING “ODAMIYLIK MULKI”
ASARIDA MUBORAK MANBALARDAN
KELTIRILGAN IQTIBOSLAR KO‘LAMI VA
YOZUVCHI POZITSIYASI**

Umurzaqova Nargiza Abdurashidovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
ilmiy rahbar: f.f.n. dots. **Abdumurod Tilavov**
umurzoqovanargiza26@gmail.com

Annotatsiya: Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida muborak manbalardan keltirilgan iqtiboslar ko‘lami va yozuvchi pozitsiyasi xususida so‘z yuritiladi. “Odamiylik mulki” asarida uchragan muborak manbalardan keltirilgan iqtiboslarning qo‘llanish sabablarini va ularni asarda tutgan o‘rni ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: folklorizm, muborak manbalar, hikmatli so‘zlar, hikoyatlar, ilmiy tadqiqot, axloq, odamiylik, hikmat, pozitsiya, ma’rifat.

Annotation: This article discusses the scope of quotations from sacred sources and the author’s position in Tohir Malik’s work “Odamiylik mulki” (“The Dominion of Humanity”). The reasons for the use of quotations from sacred texts encountered in the work, as well as their role and significance in the narrative, are analyzed in detail.

Keywords: folklorism, sacred sources, wise sayings, parables, scientific research, morality, humanity, wisdom, author’s position, enlightenment.

Tohir Malik odamiylikni eng oliy mulk deb biladi. Asarning nomi ham shu asosiy g‘oyani ifodalaydi. Yozuvchi jamiyatda axloqiy inqiroz, qalbdagi bo‘shliq, ruhiy halokatlar ildizini ma’naviyatsizlikda deb biladi. Diniy bilimlar, Islomiy qadriyatlarni insoniy fazilatlarni oshirishda, ruhiy tiklanishga, imonni mustahkamlashga xizmat qilishini ta’kidlaydi. G‘arbona hayot tarzi ma’naviy tanazzulni keltirib chiqarishi xususida so‘z yurtar ekan, G‘arb madaniyatini tanqid qilgan holda o‘z milliy va diniy qadriyatlarimizni asrashga chorlaydi. Insonlarni o‘zini anglagan holda vijdon bilan, halol yashashga da’vat etadi.

Biz o'z tadqiqotimiz obyekti sifatida “Odamiylik mulki” asarini 2018-yil “Sano standart” nashriyoti tomonidan qilingan nashr 3 ta kitobdan iborat, muallif tomonidan ancha to'ldirilgan nashri yuzasidan ilmiy izlanishlar olib bordik.

Yozuvchi pozitsiyasi deganda asar muallifining hayotiy hodisalar, ijtimoiy muammolar, axloqiy masalalar va badiiy obrazlar orqali bildirgan shaxsiy munosabati va qarashlari tushuniladi. Bu – yozuvchining g'oya va mazmunni qanday yoritgani, qaysi qadriyatlarni targ'ib qilgani, qaysi nuqtayi nazardan hodisalarni baholagani bilan belgilanadi.

Yozuvchi pozitsiyasi asarning asosiy g'oyasi, tanlangan obrazlar tizimida, muammo va yechimga munosabati, tildagi emotsional-yuksak ohangdorlik kabilarda namoyon bo'ladi.

Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida yozuvchi pozitsiyasi dunyoga haddan ortiq mehr qo'ymaslik, ochko'zlikni tanqid qilish, mehnatni, halollikni, poklikni ulug'lash, tashqi go'zallikdan ko'ra ichki poklikni ustun qo'yish, qanoat, tavozu, ma'naviy yuksaklikni qadrlash kabi masalalar targ'ibotida namoyon bo'ladi. Asarda muallif insonni ma'naviyatga, ruhiy hushyorlikka, vaqtincha dunyo lazzatlariga berilmaslikka chaqiradi. Bu – Tohir Malikning yozuvchilik pozitsiyasini belgilab beradi.

Fikrimiz dalili sifatida asarda keltirilgan muallif qalamiga mansub ba'zan hikmatli so'zlarni tahlilga tortdik.

Muallif “Ochko'zlik nafsning sevgan farzandidir va u kishi bo'yniga qullik sirtmog'ini soladi”,-deb yozadi. Bu jumla chuqur falsafiy, axloqiy va badiiy mazmunga ega bo'lib, unda inson fe'l-atvori, ayniqsa, ochko'zlik illati badiiy obrazlar vositasida keskin tanqid qilinmoqda.

“Ochko'zlik nafsning sevgan farzandidir” jumlasini insoniy illatlarning kelib chiqishi haqida badiiy-falsafiy xulosa vazifasini o'taydi. Nafs – insonning ichki hayvoniy istaklari, cheksiz orzulari manbai sifatida qaralgan bo'lib, ochko'zlik —

ya'ni cheksiz istak, haddan ortiq dunyoga hirs qo'yish, doimiy norozilik holati nafsdan tug'ilgan illat sifatida talqin etilmoqda.

“Sevgan farzand” iborasi orqali muallif ochko'zlikni nafsning eng yaqin, eng “aziz” illati sifatida ko'rsatib beradi. Bu — inson ruhiyatida ochko'zlik nafsning eng yaqin hamrohi ekani haqidagi badiiy ishora bo'lib, insonlarni undan ehtiyot bo'lishga chorlaydi.

Ushbu jumlada “Qullik sirtmog'i” istiora bo'lib, bu ibora ochko'zlikka muhtalo bo'lgan inson o'z istaklariga qul bo'lishi, erkinligini yo'qotishi, dunyo orzulari uni boshqarishini anglatadi.

Sirtmoq — odatda hayvon yoki asirlarni bo'ysundirish uchun ishlatiladigan vosita. U orqali muallif ochko'z odam erkin emas, balki nafsining quli, o'z istaklariga bog'langan mavjudot ekanini ifoda qilgan.

Shuningdek jumlada tashbeh san'ati ham yuzaga keltirilgan. “Nafsning sevgan farzandi” — tashbeh unsurlarini o'z ichiga olgan badiiy obraz bo'lib, bu yerda nafs — ota, ochko'zlik — uning farzandi sifatida gavdalanadi. Bu insondagi illatlar o'zaro qanday bog'langanining badiiy ifodasidir.

Shuningdek, jumlada etik-falsafiy mazmun ham ilgari surilgan. Bu jumla axloqiy saboq sifatida ham qabul qilinadi. Unda insonni ochko'zlikdan tiyilish, nafsni jilovlash, ozod fikrli va qanoatli bo'lishga chaqirish mazmun ilgari surilgan.

Ushbu jumlaning badiiy-falsafiy tashbehlar bilan boyitilgan, axloqiy-ma'naviy ogohlantirish bo'lgan qisqa, ammo kuchli ta'sirli fikr desak mubolag'a bo'lmaydi. Unda ochko'zlik illati, uning nafs bilan bog'liqligi va inson ozodligini yo'qotish xavfi badiiy obrazlar orqali chuqur yoritilgan bo'lib, yozuvchi ochko'z odam erkin emas, balki u dunyoviy orzulari asiriga aylanishini aytib, insonlarni ochko'zlik illati oqibatlaridan ogohlantiradi.

Yana bir o'rinda yozuvchi dunyoning yashirin sinoatlarga boy hilqat ekani xususida so'z yuritir ekan “Qalb ko'zi bilan tomosha qilinsa, olam bir ibratlar

ko'rgazmasi kabidir. O'zining turli ko'rinishlari bilan bu dunyo imtihonga to'la iymon darsxonasidir", -deb yozadi.

Bu jumla falsafiy-fikriy komillikka ega bo'lgan badiiy ifoda bo'lib, unda inson hayotini, dunyo manzarasini va uning mohiyatini ma'naviy nigoh bilan ko'rish g'oyasi ilgari surilgan.

"Qalb ko'zi bilan tomosha qilinsa" jumlasida tashqi emas, ichki ruhiy ko'z, qalb nigohi nazarda tutilmoqda. Oddiy ko'z bilan ko'rinmaydigan haqiqatlar — saboq, ibrat, sinov, donishmandlikni faqat qalb ko'zi bilan anglash mumkinligi uqtirilmoqda.

Bu ifoda tasavvufiy-falsafiy tafakkurga ham bog'liq bo'lib, dunyoni chin anglash — qalban uyg'oq, ma'naviy hushyor insonlargagina nasib etishi ta'kidlanadi.

"Olam bir ibratlar ko'rgazmasi kabidir" jumlasida muallif go'zal tashbeh san'atini yuzaga keltiradi. Olam — hayot, tabiat, insonlar va voqealar yig'indisi — bir ko'rgazma sifatida talqin qilinmoqda. Har bir manzara, voqea, odam — o'quvchi uchun ibratli surat, saboq beruvchi ekspozitsiya sifatida gavdalantiriladi.

"Ko'rgazma" — bu yerda hayotni o'rganish joyi, ochiq darslar maydoni sifatida ishlatilgan bo'lib, obrazli fikrni kuchaytirishga xizmat qiladi.

"Bu dunyo imtihonga to'la iymon darsxonasidir" jumlasida ham istiora san'ati mavjud. Dunyo — imtihon joyi, hayot — iymon sinovi, har bir voqea — sinov savollari bo'lib, inson mana shu sinovlardan o'tish uchun ham dunyoga iymon ko'zi bilan boqishi zarurligi uqtiriladi.

"Iymon darsxonasi" iborasi orqali muallif tomonidan insonning hayoti ruhiy tarbiya, sabr, toqat, ma'naviy o'sish maydoni sifatida talqin qilinmoqda. Jumladagi "ko'rgazma kabi", "darsxona" — bu tashbehlar hayotni oson anglash va chuqur fikr yuritish imkonini beradi. Shuningdek, "qalb ko'zi" obrazi orqali Tohir Malik ruhiy sezgi, ichki ko'rish qobiliyatini nazarda tutmoqda.

Tohir Malikning badiiy mahorati va pozitsiyasi sodda tilda ulug‘ haqiqatlarni aytish, badiiy obrazlar vositasida axloqiy-falsafiy mazmunni chuqur yoritish va adabiy janrlar sintezini o‘zbek nasrida yangi bosqichga olib chiqish mahoratida namoyon bo‘ladi. Uning “Odamiylik mulki” asari o‘zbek adabiyotida kam sonli, ammo chuqur iz qoldiruvchi badiiy risolalar sirasiga kirishi bilan ahamiyatlidir.

Asarda axloqiy-didaktik ahamiyatni kuchaytirish maqsadida yozuvchi ko‘p o‘rinlarda muqaddas manbalardan namunalar keltirgan. Xususan, Tohir Malik “Odamiylik mulki” asarida Qur’oni Karim oyatlari, Hadisi Sharif, islomiy allomalar fikrlarini keltirilish orqali kitobxonga nafaqat bu dunyoda halol yashash muhimligini, balki, oxirat manzili haqiqatligi ham eslatib o‘tiladi.

Yozuvchi Qur’oni Karim oyatlaridan insonning yaratilish maqsadi, ezgulik, halollik, sabr-toqat, gunoh va mag‘firat masalalarini yoritishda unumli foydalanadi. Shu bilan birga o‘z fikr-mulohazalariga ilohiy asos beradi.

Bilamizki, hadislar payg‘ambarimiz Muhammad sallollohu alayhissalomning so‘zlari, qilgan amallari bo‘lib, musulmon ahli uchun sunnat hisoblanadi. Tohir Malik hadislar orqali odamiylik, axloqiy me‘yorlar, rahm-shafqat, adolat, rostgo‘ylik kabi fazilatlarni targ‘ib qiladi.

Biz “Odamiylik mulki” asarida muborak manbalardan keltirilgan iqtiboslar bilan bir qatorda islomi allomalari fikrlarini ham ko‘p o‘rinlarda keltirilganini ko‘ramiz. Muallif asarda Imom G‘azzoliy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar hikmatlari, tasavvufiy qarashlari hamda axloqiy pand-nasihatlar asosida zamondoshlarimizga diyonatdan uzoqlashib ketmaslik zarurligini u‘qtiradi.

Quyida “Odamiylik mulki” asarida qo‘llangan Qur’on oyatlarining asarda tutgan o‘rnini belgilashga harakat qildik.

2018-yil “Sano standart” nashriyoti tomonidan qilingan 3 ta kitobdan iborat nashrning 1-kitobida 4 o‘rinda Qur’on oyatlari, 128 o‘rinda Hadisi Qudsiydan keltirilgan namunalar uchraydi. [2].

2-kitobda 19 o'rinda Qur'on oyatlari, 89 o'rinda Hadisi sharifdan iqtiboslar mavjud. [3].

3-kitobda 43 o'rinda Qur'on oyatlari, 117 o'rinda Hadislardan namunalar bor. [4].

“Odamiylik mulki” asarida Tohir Malik: “Biz odam farzandlarini aziz qildik...” (Quron al Iso surasi, 7-oyat) iqtibosi orqali insonning oliy maqomini, uning yaratilishining eng sharaflisi ekanini eslatadi. Muallif odam o'zining asl mohiyatini, kim ekanligini unutmasligi, azizlik maqomidan tushmasligi kerakligi, insoniylik mas'uliyati va halollik bilan yashashi kerakligini ta'kidlaydi.

Qo'shnichilik odobi haqida so'z yuritish ekan muallif “Bir odam qo'shnisidan narvon so'raganda bermasa, yo biron bahona qilsa, u ham vaqti kelganda o'sha qo'shnisiga ketmonini berib turmaydi. Bu xol qo'shnilar orasidagi sog'lom munosabatni buzadi. Qur'oni Karimda: “Ular riyokorlik qiladigan va ro'zg'or buyumlarini ham kishilardan man' etadigan kimsalardir” (Mouvn surasidan. “Mo'uvun” – ro'zg'or buyumlari ma'nosini beradi) deyiladi. Ibn Kasir bu oyati Karimani bunday tafsir qilganlar: “Ya'ni ular Robbilariga ibodatni yaxshi ado etishmaydi, riyokorlik qilishadi va U zot yaratganlarga ham manfaat berishmaydi”,-deb yozadi[2, 320].

Yuqoridagi parcha ijtimoiy-axloqiy mavzuni yoritishga qaratilgan bo'lib, unda insonlar, xususan, qo'shnilar o'rtasidagi o'zaro mehr-muhabbat, yordam va birdamlik masalasi muhim o'rin tutadi. Muallif real hayotdagi oddiy voqealar tahlili va o'z fikrining isboti o'laroq Qur'on oyatidan misol keltirib, qo'shnichilik masalasi ham diniy, ham dunyoviy masala ekanini uqtiradi. Ibn Kasirning tafsiridan iqtibos keltirilishi matnga ilmiy-diniy asos va tafsiriy ishonchlilik baxsh etadi. Bu fikr matnda ilgari surilgan ijtimoiy muammoning ma'naviy ildizini ochib beradi. Matn soddaligi bilan birga tasviriylik, ibrat olishga undovchi axloqiy yuklamaga egaligi bilan ajralib turadi. Muallifning fikrlari axloqiy-publitsistik ruhga ega bo'lib, unda insonlar o'rtasidagi o'zaro hurmat, yordam va birdamlik g'oyasi ilgari surilgan.

Qur'on oyatlari bilan mustahkamlanganligi esa uni diniy-ma'naviy asosga tayanilgan badiiy-nasriy fikr darajasiga ko'taradi.

Tohir Malik diniy ilm borasida ham yuksak martabada turgan deb aytsak mubolag'a bo'lmaydi. Odob-axloq borasida so'z yuritishdan avval bu maqomga loyiq bo'lish zarurligini yaxshi bilgan va bunga amal qilgan. Fikrimizni quyidagi misralar asoslab beradi. "Odamiylik mulki" asarining 2-faslida "Masjidlardan birining ilmi sayoz imomi: "Shahmat harom emas, Qur'onda bunday gap yo'q, Payg'ambarimiz ham o'ynaganlar", deb yubordi. (Astag'firulloh!) Xuddi shu johil imom "pirimiz Boborahim Mashrab Allohning yuzini ko'rgan", deb tinmay ta'kidlashni odat qilgan ham edi. U shoirning "ko'rdum yuzingni devona bo'ldim", degan satriga mahkam yopishib olgan. Tasavvuf adabiyotining ramziy ma'nolarini esa tushuna olmaydi",-deb yozadi. Bundan ko'rinadiki, muallif har bir axloqiy masalani yoritishda Qur'oni Karim oyatlari va hadislaridan o'rinli foydalangan.

Ushbu matnda muallif diniy mavzularni noto'g'ri talqin qilayotgan, yuzaki bilimga ega imom obrazini keskin tanqid qilib, "Ilmi sayoz imom" iborasi bilan istiorani yuzaga keltiradi. Chuqur bilimdan yiroqlik, sayoz fikrlashni anglatadi. Bu obraz orqali muallif diniy mavzularda mas'uliyat bilan yondashish, Qur'on va tasavvuf ruhini chuqur anglash zarurligiga e'tibor qaratadi. Matndagi "Astag'firulloh!" ifodasi esa muallifning emotsional holatini – ajablanish, norozilik, diniy be'andishalikdan hafsalasi pir bo'lish holatini ifoda etgani yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shuningdek, imomning "Payg'ambarimiz ham o'ynagan" kabi bayonoti, diniy masalalarni tasdiqlashda ishonchsiz dalillarga tayanish oqibati muallifni ranjitadi. Tohir Malik riyo, soxta ilm, diniy mavzularga yengil qarash kabi illatlarni tanqid qiladi. Ayniqsa, muallif tomonidan Boborahim Mashrabning "Ko'rdum yuzingni devona bo'ldim" satriga zohiriy yondashib, Allohning yuzini ko'rgan, degan da'voni ilgari surish – tasavvufiy adabiyotdagi ramziy ma'nolarni anglamaslik natijasi sifatida baholanadi. Bu holatda muallif tasavvufda Allohni ko'rish, muhabbat, ishq

va ilohiy yaqinlik kabi tushunchalar ruhiy-majoziy obrazlar bilan berilishini alohida urg'u beradi.

Matn tili tanqidiy-publitsistik ohangda bo'lib, muallif zamonaviy jamiyatda diniy mavzularga yuzaki yondashish, tasavvufiy ifodalarning chuqur mohiyatini tushunmaslik kabi muammolarni ko'rsatadi. Bu matn nafaqat diniy savodsizlik, balki shaxsiy mulohazalarni haqiqat sifatida ilgari surish xavfini ham bayon etadi. Muallif pozitsiyasi haqiqatni izlash, chuqur ilmga asoslanish, diniy manbalarni tushinishda ogohlik zarur ekanini targ'ib qilishda namoyon bo'ladi.

Yozuvchining bu o'ziga xos tahlili va tadqiqi Alisher Navoiyning shu satrlari naqadar o'rinli va hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotmaganini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ilmni kim vositayi joh etar,

O'zinyu xalqni gumroh etar. [1, 183]

Shunday qilib, ushbu matn diniy-ma'naviy sohada chuqur bilim va tafakkurga bo'lgan ehtiyojni targ'ib qiladi. Bunda muallif obrazli ifodalar, metaforalar, kinoya va tazod san'atlaridan foydalangan holda loqaydlik va jaholatga qarshi keskin munosabat bildiradi.

Tohir Malik ushbu asarda hadislardan ham unumli foydalangan. Xususan, Hadis Sharifdan shunday iqtibos keltiradi: "Insonlarning eng yaxshisi odamlarga foydasi tegadiganidir". Ushbu iqtibosdan jamiyatdagi befarqlik, o'z manfaatidan boshqasini o'ylamaslik illatlariga qarshi kurash masalalarini yoritishda foydalanadi. Odamiylik faqat o'zining emas, boshqalarning taqdiri uchun kurash ekanini uqtiradi. Yordam berish, mehr, saxovat kabi fazilatlar odamni chinakam fozil inson qilishini aytib o'tadi.

Badiiy didaktika — bu badiiy adabiyotning axloqiy-tarbiyaviy funksiyasini tahlil qiluvchi nazariy yo'nalish bo'lib, u asarlarning o'quvchiga ma'naviy ta'siri, axloqiy qadriyatlarni singdirishdagi o'рни va adibning pand-nasihat berish uslublarini o'rganadi. Badiiy didaktikada san'at vositalari orqali berilgan ibratli

g'oyalar, axloqiy qarashlar, tarbiyaviy maqsadlar oldinga chiqadi. Bu yo'nalish adabiyotning nafaqat estetik zavq, balki ma'naviy va intellektual yuksalish vositasi sifatidagi rolini ham mustahkamlaydi.

Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, Tohir Malik tomonidan yozilgan "Odamiylik mulki" asari badiiy didaktikaning yorqin namunasi bo'lib, o'z davrining ijtimoiy muammolarini yoritish, millatni uyg'otish va yosh avlodni ma'rifat sari yetaklashda katta ahamiyat kasb etadi. Asarda odamiylik, halollik, ilmga intilish, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi umuminsoniy qadriyatlar targ'ib qilinadi.

Demak, "Odamiylik mulki" nafaqat bir badiiy-ma'rifiy asar, balki ijtimoiy uyg'otuvchilik, axloqiy poklanish va madaniy yuksalishga da'vat etuvchi badiiy-didaktik asar sifatida e'tirof etilishi lozim.

Shuningdek, Tohir Malikning "Odamiylik mulki" asarida muqaddas manbalardan keltirilgan iqtiboslar ham badiiy didaktika ifodasida muhim o'rin tutadi. Xususan, ushbu asarda Qur'on oyatlari, hadislar va ulamolar hikmatlari orqali insonning ma'naviyati, axloqi va tarbiyasi yoritilgan. Muallifning maqsadi — o'zbek xalqining milliy-axloqiy qadriyatlarini zamonaviy talablarga mos ravishda talqin qilish bo'lib, bu maqsadga to'laqonli erishilgan.

Asarda Qur'on oyatlaridan bir qancha iqtiboslar keltirilgan bo'lib, ular insonning halollik, vijdonlilik, sabr-toqat kabi fazilatlarini rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Asarda (Sano standart nashriyoti tomonidan nashr qilingan 3 kitoblik nashrda) jami 56 o'rinda Qur'on oyatlari, 334 o'rinda Hadisidan keltirilgan namunalar uchraydi.

Ushbu asarda ulamolar hikmatlari orqali insonning ma'naviyati, axloqi va tarbiyasi masalalari yoritiladi.

Tohir Malik Xoja Ahmad Yassaviy, Abulhasan Xaraqoniy, Imom Ahmad ibn Hanbal, Imom al-Buxoriy, Alisher Navoiy kabi buyuk ulamo va mutafakkirlar ijodidan iqtiboslar keltirish orqali o'quvchi ongida odob me'yorlari, iymon-e'tiqod masalalari xususidagi qarashlarni mustahkamlashga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy . Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatli– T.: Sano standart, 2020.
2. Маликов Тоҳир . *Одамийлик мулки*. 1-kitob – T.: Sano standart, 2018.
3. Маликов Тоҳир . *Одамийлик мулки*. 2-kitob– T.: Sano standart, 2018.
4. Маликов Тоҳир . *Одамийлик мулки*. 3-kitob– T.: Sano standart, 2018.
5. Қуръони Карим. Арабча матн ва маъноларининг ўзбекча таржимаси. / Таржимон: А. Мансур. – Тошкент: TAFSIR MEDIA, 2021. – 1280 б.
6. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. “Qur’oni Karim” nashri, 2020.1200 б.
7. researchgate.net+9azkurs.org+9samxorfil.uz+9scribd.com